

ΤΑ ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ ΤΩΝ ΠΑΠΠΩΝ ΜΑΣ

Πρόκειται περί τῶν δυστυχῶν ἐκείνων χρόνων, περί τῶν ἀπλῶν ἐκείνων ἡθῶν, περί τῶν ἀφελῶν ἐκείνων προπατόρων ἡμῶν, παρ' οἷς μόνη κοινῶς διαδεδομένη παιδεία ἦτο ἡ περιοριζομένη εἰς τὴν παρά τῶν πολλῶν ἀνάγνωσιν τοῦ Ὁρολογίου, τῆς Ὀκτωήχου καὶ τοῦ Ψαλτηρίου. Κατὰ τοὺς μακροὺς ἐκείνους αἰῶνας τῆς δουλείας τοῦ γένους ἡ τοιαύτη παιδείσις ἦτο στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς θρησκείας, τὸ σχολεῖον ἔκειτο ἐγγὺς τῆς ἐκκλησίας, ὁ διδάσκαλος ὡς τὸ πλεῖστον ὁ αὐτὸς καὶ ὁ ἱερεὺς τὰ ἀπλᾶ ἐκεῖνα κολουβεγράμματα ἤρχον διὰ τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν καὶ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας τῶν πλείστων Ἑλλήνων καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἡμέρα καθ' ἣν ὁ ἐπιμελής μαθητὴς ἐπεράτωνε τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ βιβλίου του ἐν τῷ σχολείῳ ἦτο ἡμέρα ἑορτῆς καὶ πανηγύρεως διὰ τὸν διδάσκαλον, τὸ σχολεῖον καὶ τὸ χωρίον ὅλον. Ἐν πομπῇ ἤγετο τότε ὁ μαθητὴς ἀπὸ τοῦ σχολείου, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ διδασκάλου καὶ τῶν συμμαθητῶν, εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον, ἐνθα καθιζόμενος ἐπὶ ἔδρας ἀνεκηρύσσετο ὑπὸ τῶν περισταμένων ἀξιόσ και ἐδέχετο τὰ συγχαρητήρια τῶν συγγενῶν καὶ γειτόνων ἐπὶ τῇ προκοπῇ αὐτοῦ, ἐν ᾗ οἱ γονεῖς εἰστίων τὸν διδάσκαλον ἐν μέσῳ τῆς γενικῆς χαρᾶς καὶ διαχύσεως τῶν ὁμοτραπέζων. Ὀλίγοι δὲ καὶ σπάνιοι ἦσαν ἐκεῖνοι οἵτινες ἠσθάνοντο ἐν ἐπιτυχίᾳ τὴν ἀνάγκην τελειοτέρας διδασκαλίας ἐν τοῖς μεγάλοις γυμνασίοις τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ Βουκουρεστίου, τῆς Χίου καὶ τῶν Κυδωνιῶν, τῆς Πάτμου καὶ τοῦ Μεσολογγίου, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν Ἰωαννίνων, τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Βενετίας, εἰς ᾧ προσέτρεχον οἱ ἐφιέμενοι ἀνωτέρας μαθήσεως, ἵν' ἀκροασθῶσι τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων σοφῶν καθηγητῶν. Εἰς

1. Τὸ κείμενον διαλέξεως γενομένης ἐν τῷ φιλολογικῷ συλλόγῳ Πανασσῶ κατὰ τὸ 1882. Μικρὸν ἀπόσπασμα τῆς διαλέξεως ταύτης, τὰ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἔργον «Πανουργίαι ὑψηλόταται Μπερτόλδου», ἐδημοσιεύθη ἐν τῇ «Ἐστία» τόμ. 13 (τοῦ 1882) σελ. 209—211 καὶ ἐν ταῖς «Μικταῖς Σελίαι» σ. 572—578.

ἐκείνους δὲ μάλιστα καὶ εἰς τὸν ἀνώτερον κλῆρον ἀπηυθύνοντο τὰ ἐκ τῶν ἑλληνικῶν τυπογραφείων τῆς Βενετίας καὶ Κωνσταντινουπόλεως, Βιέννης καὶ Λιψίας, Ἰσίου καὶ Βουκουρεστίου, Παρισίων καὶ Μόσχας, Μοσχόπολεως καὶ Κερκύρας ἐκδιδόμενα ἑλληνιστὶ θεολογικὰ συγγράμματα διαφόρων τῆς ἐκκλησίας πατέρων καὶ ἐπιφανῶν θεολόγων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.*

Ἡ πλουσία αὕτη ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία εἶνε κατὰ μέγα μέρος συνέχεια πνευματικῆ τῆς θεολογικῆς παιδείας τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ βυζαντιακοῦ κράτους, ὑπεράσπισις δῆλα δὴ τῶν ἀγώνων τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς Δύσεως.

Πλὴν δὲ τῆς θεολογίας, ὡς εἶκος ἐν ταῖς ἀνωτέραις ἐκείναις τοῦ γένους σχολαῖς μάλιστα πάντων ἐμελεῖτο ὁ Ἑλλην λόγος. Ἐν δὲ τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ διεσώζετο ἡ παράδοσις τῶν βυζαντιακῶν χρόνων καὶ ὁ τρόπος τῆς διδασκαλίας ἐκείνων. Διτηρεῖτο δὲ μέχρι χρόνων συγγενεστάτων ἡ χαρακτηρίζουσα τὸν Βυζαντινισμόν μίμησις τῆς Ἀθίδος. Διὰ τοῦτο δ' εὐρυτάτη ἐγένετο ἡ ἀντιγραφή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκτύπωσις γραμματικῶν ἔργων, Λεξικῶν, κλασικῶν συγγραφέων. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γλῶσσα τῆς διδασκαλίας ἐν τοῖς ἀνωτέροις τούτοις σχολείοις, ἅτινα ὀρθῶς ὁ Ἑλλάδιος ἀπεκάλεσε μικρὰ πανεπιστήμια, ἦτο ἡ ἀρχαῖζουσα, εἰς αὐτὴν ἐγράφθησαν καὶ αἱ πλείσται τῶν τότε ἐκδοθεισῶν φιλοσοφικῶν συγγραφέων. Ἦκμαζε δὲ ἡ φιλοσοφία οὐ μικρόν, ἦτις, καίπερ ἐνίοτε φιλοτιμουμένη νὰ ποδέχεται νεωτερικῶς τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἀναφαινόμενα φιλοσοφικὰ συστήματα, βάσιν ἔμωσ εἶχε κυρίως τὰς συγγραφὰς τοῦ Ἀριστοτέλους· διὸ καὶ οὐκ ὀλίγοι ἀνεφάνησαν ἐπὶ Τουρκοκρα-

* Τοιοῦτοι Μάξιμος ὁ Πελοποννήσιος, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Γαβριήλ ὁ Σεβήρος, Γ. Κορέσιος, Νεόφυτος ὁ Ροδιός, Ἱερώνυμος Κιγάλης, Λέων Ἀλλάτιος, Χρῦσανθος ὁ Ἱεροσολύμων, Σέργιος ὁ Μακραῖος, Ἀλέξανδρος ὁ Μαυροχορδίτης, Νικόδημος ὁ Νάξιος, Νικόδημος ὁ Ἀγιορείτης, Μελέτιος ὁ Ἀθηνῶν, Γεώργιος ὁ Βενδύτης, Κιαισάριος ὁ Δαπόντες, Μακάριος ὁ Χρυσοκέφαλος, Θεόφιλος ὁ Κορυθαλεύς, Φραγκῖσκος Προσαλέντης, Διαμαντῆς Ῥύσιος, Εὐστράτιος Ἀργέντης, Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης, Δοσίθεος ὁ Ἱεροσολύμων, Μάξιμος ὁ Μαργασιώτης, Εὐγένιος Βούλγαρις, Μελέτιος ὁ Συρῆγος, Σπυρίδων ὁ Μήλιος, Νεόφυτος Λούκας, Κωνσταντῖνος ὁ Οἰκονόμος.

τίας ὑπομνηματίζεται τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, ὡς ὁ Γ. Σουγδουρῆς, ὁ Θεόφιλος Κορυδαλεύς, ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδαῆτος, ὁ Γεράσιμος Βλάχος, ὁ Κωνσταντῖνος Μπαλάνος καὶ ἄλλοι. Αἱ συγγραφαὶ δ' αὐτῶν δὲν ἐξεδόθησαν πᾶσαι διὰ τοῦ τύπου, ἀλλὰ γραφόμεναι καὶ ὑπαγόρευσιν ἢ ἀντιγραφόμεναι ὑπὸ τῶν μαθητῶν, ὡς σήμερον αἱ πλεῖσται τῶν πανεπιστημιακῶν ἀκροάσεων, περιεσώθησαν ἐν πολλοῖς χειρῶν γράφοις, ἢ δὲ μελέτῃ τῶν τε ἀνεκδότων καὶ τῶν ἐκδομένων εἶνε ἕξι' αὐτῶν γείνη ἀντικείμενον ἰδίας τινὸς μονογραφίας περὶ τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησιν. Οὐκ ἐλίγη δὲ ἀρχαιομαθίας μετεῖχον καὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ καὶ μαθηματικαὶ μελέται, ἐν αἷς ἐγένετο χρῆσις ἀρχαίων συγγραφέων, θεωρουμένων ἀκόμη ἐπαρκῶν πρὸς μετάδοσιν τῶν τοιούτων γνώσεων ἢ συνεγράφοντο ἢ μετεφράζοντο συνήθως εἰς τὴν ἀρχαῖζουσαν συγγραφὴν ἀλλογενῶν ἐπιστημόνων. Ὁμοίως δ' ἐξεδίδοντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἰουρκοκρατίας καὶ ἰατρικαὶ τινες συγγραφαὶ ὑπὸ ἰατροδιδασκάλων σπουδασάντων ἐν Γερμανίᾳ μάλιστα καὶ Γαλλίᾳ· διὸ καὶ αἱ πλεῖσται αὐτῶν ἦσαν μεταφράσεις ἐκ τῆς γερμανικῆς ἢ τῆς γαλλικῆς· σπανιώταται δὲ εἶνε αἱ νομικαὶ συγγραφαί, καὶ μόλις που γνωρίζει τις ἄλλας πρὸ τῆς μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ πολλοῦ Κερραῖ, τῆς περὶ παινῶν μονογραφίας τοῦ Ἰταλοῦ νομοδιδασκάλου Borsaria.

Χαρακτηριστικωτάτη δὲ εἶνε διὰ τὸν τότε Ἑλληνισμόν ἡ ἐκδοσις ἀρχαίων συγγραφῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς ναυτιλίας. Ἀναγνωρίζονται δ' ἐν ταῖς δημοσιεύσεσι ταύταις αἱ ἀνάγκαι τοῦ κατ' ἐξοχὴν ἐμπορευομένου καὶ ναυτιλλομένου πολυπλάγκτου Ἑλληνισμοῦ, ὅστις στερούμενος τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ πατρίᾳ γῆ, εὗρισκε τὴν ἐργασίαν ἐν ταῖς μεγάλαις τοῦ κόσμου ἀγοραῖς καὶ ἐζήτει τὸν πλουτισμὸν διὰ τῶν ὑγρῶν τοῦ πόντου κελεύθων ἀπανταχοῦ τῆς Μεσογείου, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν χώραις ἀπωτάταις. Μεταφέρων δὲ ὁ ὑπόδουλος Ἕλληνας ἀπὸ τοῦ γοργοῦ σκάφους τὸν σαλευόμενον πόδα εἰς τὴν γῆν χωρῶν μεγάλων καὶ εὐνομούμενων, ἐμάνθανε μὲν τὰς γλώσσας καὶ τὰ ἥθη τῶν ἀπφκισμένων ἐκείνων ἀνδρῶν, ἐκαμάρονε δὲ τὸ μέγα καὶ θαλερὸν δένδρον τῆς ἐλευθερίας καὶ ἀνυπομόνως ἐκαπαδόκει τὴν ἡμέραν καθ' ἣν ποτε

θὰ ἰδύνατο νὰ ἐνοφθαλμίση καὶ πάλιν εἰς τὴν γῆν τῶν πατέρων ἓνα αὐτοῦ κλάδον, ἵνα ὑπὸ τὴν σκιάν αὐτοῦ αὐξηθέντος καθεσθῶσι ποτε εὐδαίμονα τὰ ἴδια τέκνα. Καὶ τὴν μὲν ἐκμάθησιν τῶν γλωσσῶν τῶν λαῶν ἐκείνων, πρὸς οὓς ἤρχετο εἰς συνάφειαν ὁ ἔμπορος καὶ ναυτίλος Ἑλλήν, διηυκόλυνεν ἢ ἐκδοσίς γραμματικῶν καὶ λεξικῶν, τὰ δὲ ἤθη αὐτῶν καὶ τὰ διαιτήματα καὶ τὴν ἱστορίαν ἐδίδασκον εἰς τοὺς ὁμογενεῖς αἱ ἐκδιδόμεναι ὑπὸ τῶν σοφισθέντων διὰ μακρῶν πλόων καὶ συνεχοῦς παρὰ τοὺς ξένους ἐπιδημίας γεωγραφικαὶ καὶ ἱστορικαὶ συγγραφαί. Γνωρίζοντες δ' οὕτως οἱ Ἕλληνες ἐπιεικῶς καὶ τὰς ξένας φιλολογίας, ὡς ἐκ τῆς γλωσσομαθείας, ἦτις ἦτο φυσικὴ συνέπεια τὸ μὲν τῆς ναυτιλίας, τὸ δὲ τῆς ἐν τῇ ξένη διαμονῆς πολλῶν χάριν σπουδῶν, ἀπεπειρῶντο οὐ σπανίως καὶ τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταγλωττίσεως ἐπιφανῶν τινῶν ποιητικῶν ἔργων τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης. Οὕτω δ' ἱκανοὶ ἐγένοντο γνωστοὶ τοῖς Ἑλλησὶ πρὸ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος ξένοι ποιηταί, ἐκ μὲν τῶν Ἰταλῶν ὁ Βοκκάκιος καὶ ὁ Τάσσος, ὁ Μεταστάσιος, ὁ Γουαρίνης, ὁ Γολδόνης καὶ ὁ Federici, ἐκ δὲ τῶν Γάλλων ὁ Λαφονταῖνος, ὁ Βολταίρος καὶ ὁ Σατωβριάνδης, τέλος δ' ἐκ τῶν Γερμανῶν ὁ Ziegler καὶ ὁ Gessner, ὁ Weisse, ὁ Wielant, καὶ ὁ Göthe.

Ἐρχόμενοι δ' εἰς συνάφειαν μετὰ τῶν ξένων καὶ συζῶντες μετ' αὐτῶν ἢ ἐνίοτε εἰς αὐτοὺς δουλεύοντες, ἐκίνουν πολλάκις τὸν κάλαμον εἰς συγγραφὴν ἔργων, ἰδίως ποιητικῶν, ἐν οἷς θεραπευτικῶς ἐκολακεύοντο ἄλλογενεῖς δυνάσται μετὰ τῆς αὐτῆς ταπεινοφροσύνης μεθ' ἧς ἐξυμνοῦντο καὶ οἱ ὁμογενεῖς πατριάρχαι ἢ οἱ ἡγεμόνες τῶν παραδουναβίων χωρῶν καὶ οἱ λοιποὶ τῶν ἰσχυρῶν μεγιστάνων ὧν πολλοὶ ἦσαν ἀληθῶς ἀξιοὶ ὕμνων διὰ τὴν πρὸς τὸ γένος ἀγάπην καὶ τὴν προστασίαν τῶν συμφερόντων αὐτοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.

Ἐκ τῶν διαφόρων λοιπὸν τούτων βεβημάτων προήλθε ποσὸν τι βιβλίων, ἐγεννήθη φιλολογία τις, ἣτις, ἐξεταζομένη, εὕρισκεται ἀποτυπωμένον φέρουσα τὸν χαρακτήρα τῆς ἀνωτέρας παιδείας καὶ τῶν μάλιστα πεπαιδευμένων τάξεων τοῦ ἔθνους Ἡ φιλολογία δὲ αὕτη ἀντικατοπτρίζει τὸν ἐθνικὸν βίον τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ἰδίως δὲ τὸν τῶν ἀνωτέρων τάξεων, ὧν ἐκάστη ἐπέθη-

κεν εἰς αὐτὴν τὴν ἰδίαν αὐτῆς σφραγίδα. Διδακτικώτατον εἶνε τὸ βῆμα ὅπερ παρέχει ὁ κατὰ τὸ φαινόμενον ἄφρων ἐνεῖνος σωρὶς τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων ἅτινα ἐξεδίδοντο ἅπανταχοῦ σχεδὸν τῆς Εὐρώπης, ἐνθα ὑπῆρχον Ἕλληνες ἢ τυπογραφεῖα ἔχοντα ἑλληνικὰ στοιχεῖα. Ἡ ἀρχαιομορφος μικρὰ ἐκείνη βιβλιοθήκη θὰ δείξῃ ὑμῖν, ἂν ἐρωτηθῆ, ἀπάσας τὰς ἀσχολίας, ὅλην τὴν εἰς τὸ ἐνδοξον παρελθὸν ἐμμονὴν, ἅπαντα τὰ δεινὰ τοῦ παρόντος, ἀπάσας τὰς περὶ τοῦ μέλλοντος ἐλπίδας, ὅλην τὴν ψευδῆ λάμψιν καὶ τὸν ἀληθῆ ζόφον. ὅλην τὴν ἐπίμοχθον ἐργασίαν καὶ τὴν δύσελπιν ἀποκαρτέρησιν τῶν τετρακοσίων μακρῶν χρόνων τῆς δουλείας τοῦ γένους. Ἐνεὶ θὰ εὗρητε τὴν ἐκκλησιαστικὴν σοφίαν καὶ τὴν φιλογενῆ μέριμναν τῶν πατριαρχῶν, περιστοιχιζομένων ὑπὸ τῆς φιλοπόνου χορείας τοῦ ἀνωτέρου κλήρου· ἐκεῖ τὰς μαικηνικὰς αὐλὰς τῶν Ἑλλήνων ἡγεμόνων τῆς Βλαχίας καὶ περὶ αὐτοὺς τὰ οἰκότροφα κυνάρια πάσης αὐλῆς, τοὺς κόλακας καὶ θαυμαστάς. Διὰ τῶν βιβλίων τούτων θὰ παρακολουθήσητε τὰς θαρραλέας, τὰς παρατόλμους, ἐπικινδύνους ποντοπορίας τῶν Ἑλλήνων πλοιάρχων καὶ τὴν χρηματιστικὴν περινοίαν τῶν ἐμπόρων, ἐπιστεφομένην ὑπὸ φιλοπάτριδος ἐλευθεριότητος καὶ γενναιοδωρίας. Ἐκεῖ θὰ εὗρητε τοὺς ἐκ τῆς ξένης εἰς τὴν πατριὸν γῆν κατελθόντας ἐπιστήμονας, ἀγωνιζομένους νὰ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς ὁμογενεῖς τὰγαθὰ τοῦ ἀνεφίκτου τῶν ξένων πολιτισμοῦ καὶ τὸ ὕψος τῆς ἀλλοθρόου ἐπιστήμης. Ἐκεῖθεν τέλος θὰ προσαυδήσῃ ὑμᾶς ἡ φιλία φωνῆ τῶν διδασκάλων τοῦ γένους, οὔτινες εἰς τὰ χεῖλη περιέφερον ἐν ὄνομα, τὸ τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰ σχολεῖα ἐδίδασκον μίαν γλῶσσαν, τὴν ἑλληνίδα, εἰς τὴν καρδίαν ὑπέτρεφον ἕνα πόθον, τὴν ἐλευθερίαν. Ψυχὰι μεγάλαι; διάδοχοι τῶν τελευταίων τῆς ἀρχαιότητος φιλοσόφων, ὧν εἶχεν ἡ ἀρχαία μάθησις καὶ σοφία πλουτίζει τὴν κεφαλὴν καὶ λευκάνει τὴν κόμην, χωρὶς νὰ πωρώσῃ τὴν καρδίαν.

Στήσατε πλήρη ἐν μέσαιοις Ἀθήναιοι, ἐν χώρῳ ἐπιφανεῖ τὴν βιβλιοθήκην τῶν πρὸ τοῦ ἀγῶνος βιβλίων καὶ προσέλθετε εἰς αὐτὴν ὡς εἰς φυλακὴν ἵνα ἐνωτισθῆτε τῶν παλμῶν τῆς καρτερίας, τῶν στοναχῶν τῆς ἀγωνίας δεσμίων μαρτύρων, ὡς εἰς εἰκονοστάσιον, ἵνα ἀσπασθῆτε τὰς προτομὰς λογίων ἐν ἀσκήσει ἀγίας φιλοκατρίας

διαγαγόντων τὸν βίον, ὡς εἰς ἐκκλησίαν, ἵνα κλίνητε τὸ γόνυ πρὸ πατριαρχῶν οἵτινες καὶ σφραγιασθέντες καὶ μαρτυρήσαντες ζῶσιν ἀκόμη ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ γένους, πρὸ διδασκάλων οἵτινες καὶ θανόντες ἐν γενίᾳ ἐκτίσαντο πλοῦτον ἀθάνατον δόξης καὶ εὐφρημίας.

Παρέστησα μέχρι τοῦδε δι' ὀλίγων ἐνώπιον ὑμῶν τὸν γενικὸν χαρακτήρα τῆς παιδείας τοῦ γένους ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας, ὅποιον ἐξεκινῶσιν αὐτὸν τὰ βιβλία τὰ τυπωθέντα κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Ἀλλ' ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ δὲν θὰ εὔρητε μίαν τάξιν Ἑλλήνων, τὴν πολυπληθεστάτην καὶ εἰλικρινεστάτην, τὸν λαόν. Ἐὰν βιβλία περὶ ὧν ἐποίησα ἤδη λόγον ἀπετείνοντο εἰς τοὺς ὀλίγους, εἰς τὰς ἀνωτέρας, οὕτως εἶπεῖν, τάξεις, εἰς ἐκείνους ὅσοι εἶχον ἀρκετὴν παιδείαν, ἀρκετὸν χρόνον, ἀρκετὴν διάθεσιν ἵνα παρακολουθήσωσι τὰ προϊόντα τῆς διανοίας τῆς ἐγκριτοτέρας μερίδος τοῦ ἔθνους.

Ἀλλὰ διὰ τὸ πολὺ πλῆθος τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων ἦσαν ἀρκετὰ τὰ γράμματα τῶν κοινῶν σχολείων, ἅτινα καθίστανον αὐτοὺς ἱκανοὺς νὰ μελετῶσι τὰ ἱερὰ βιβλία, νὰ αναγινώσκωσι τὸν ἀπόστολον ἐπ' ἐκκλησίας, νὰ κρατῶσι προχείρως τὰ ἐμπορικὰ αὐτῶν κατάστιχα, νὰ γράφωσιν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ἐπιστολὴν τινα εἰς τοὺς οἰκείους ἢ φίλους. Εἰς τούτους τοὺς πολλοὺς ἀπηυθύνοντο, ἐν χρόνοις καθ' οὓς ἀκμαῖον διετηρεῖτο καὶ ὑπεθάλπετο τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα, τὰ ποικίλα ἐκκλησιαστικὰ βιβλία ἅτινα ἐξεδίδοντο ἐπανειλημμένως μάλιστα ἐκ τῶν πιεστηρίων τῆς Βενετίας ἐν μεγάλῃ πολλάκις σπουδῇ καὶ ἄνευ προσοχῆς, βρίθοντα συνήθως ἀνορθογραφῶν τε καὶ τυπογραφικῶν σφαλμάτων. Δι' αὐτοὺς ἦσαν προωρισμένοι αἱ ἀρχαιότροποι δι' ἐρυθρῶν ἀρχικῶν γραμμῶν καὶ τυπογραφικῶν στοιχείων διασωζόντων τὴν συγκεκομμένην γραφὴν τῶν παλαιότερων χειρογράφων ἑτετυπωμένοι ἐκδόσεις τῶν θείων λειτουργιῶν, τῶν Εὐαγγελίων, τοῦ Ἀποστόλου, τοῦ Ψαλτηρίου, τῆς Ὀκτωήχου, τῆς Παρακλητικῆς, τοῦ Τριωδίου, τοῦ Ὁρολογίου, τοῦ Κυριακοδρομίου, τοῦ Πεντηκοσταρίου, τοῦ Εἰρμολογίου, τοῦ Θεοτοκαρίου, καὶ ὅπως ἄλλως ἐκαλοῦντο τὰ διάφορα λειτουργικὰ βιβλία τῆς πλουσίας ἐσρτῶν καὶ πολύπλοκον ἐχούσης τὴν ἐξωτερικὴν λατρείαν ἡμετέρας ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Δι' αὐτοὺς τέλος καὶ τὰς πολλὰς ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς ἐξετυποῦντο κατὰ χιλιάδας ἀντι-

τύπων, μάλιστα ἐν Βενετία, οἱ Κανόνες τῶν ἱερῶν Συνόδων, τὰ διάφορα Πρὸσκυνητάρια τῶν Ἱεροσολύμων, τοῦ Σινᾶ, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, τοῦ Μεγάλου σπηλαίου καὶ οἱ βίβλοι, τὰ συναξάρια καὶ αἱ ἀκολουθίαι τῶν ἁγίων, ἐν οἷς περιείχοντο ὅτε μὲν φοβεραὶ διηγήσεις περὶ τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ μαρτύρων, ὅτε δὲ συγκινητικαὶ ἱστορίαι ἐκ τῶν χρόνων τῶν βυζαντιακῶν αἰρέσεων, ἄλλοτε μὲν θλιβερὰ ἐπεισόδια τῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας διωγμῶν τῶν νεομαρτύρων, ἄλλοτε δὲ εὐπλατὰ μυθολογήματα, περὶ ἧς ἡ ἐκκλησία ὑπήρξεν οὐχ ἥτιτον τῆς εἰδωλολατρίας γόνιμος.

Τὰ βιβλία ταῦτα ἀνεγίνωσκε κυρίως ὁ λαός, ἀναγνωρίζων ἐν αὐτοῖς τὰς ἐὺχὰς καὶ τὰ ἔσματα ἃ ἦν ἐγένετο συνεχῶς ἀκροατῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἣν εἶχε παραμυθίαν ἀπὸ παντὸς δεινοῦ, ἀνευρίσκων ἐν αὐτοῖς τὴν πίστιν ἐκείνην ἣτις ἐθέρμαινε καὶ ἀνεζωπύρει τὴν τχλαιπωρουμένην αὐτοῦ καρδίαν, γοητευόμενος ὑπὸ τοῦ θαύματος τοῦ καταλαμβάνοντος τὴν ψυχὴν παντὸς ἀπαιδεύτου. Ἄλλως δὲ ἡ μακρῶν ἱστορία τῆς χριστιανικῆς Ἑλλάδος συνεφύρετο οὕτω στενῶς μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἐκκλησίας, ὥστε αἱ ἀναγνωσκόμεναι ἐκεῖναι σελίδες ἦσαν πολλάκις τμήματα τῆς ἐθνικῆς ὑπάρξεως, ἦσαν ἐθνικαὶ ἱστορικαὶ εἰκόνες. Ἀφ' ἑτέρου, ἐπειδὴ ἐν τῇ πικρᾷ δουλείᾳ οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ εἶχον συσφιγθῆ, ἡ δ' ἐκκλησία ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ἰδεῶδες ἀφίδρυμα τῆς οἰκογενείας, τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀναγνώσματα κατέστησαν οἰκογενειακά, τὰ δὲ βιβλία τῆς ἐκκλησίας βιβλία τοῦ λαοῦ. Ταῦτα ἐγένοντο τὸ ἀνάγνωσμα, ἡ τέρψις, τὸ παρηγόρημα τοῦ λαοῦ. Ταῦτα πολλάκις ηὔφραναν ἢ ἀνεκρύφισαν τὴν πεποντημένην αὐτοῦ καρδίαν, πολλάκις συνεκίνησαν τὰ σπλάγχνα του. Ἐπ' αὐτὰ δὲν ἔπιπτον μόνον οἱ σταλαγμοὶ τῆς λαμπάδος τοῦ ποιμένου, ἀλλὰ καὶ αἱ ῥυτίδες τῶν δακρύων τοῦ ἐν τῇ ἀναγνώσει αὐτῶν συγκινουμένου ποιμνίου. Ἄρα ἡ λειτουργικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία τῆς ὀρθοδοξίας δύναται ἀπταιστῶς νὰ ὀνομασθῇ ἐθνικὴ φιλολογία τοῦ δεδουλωμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἄλλὰ τὰ λειτουργικὰ ταῦτα βιβλία δὲν εἶνε τὰ μόνα ἀποτελοῦντα τὴν ἐθνικὴν, οὕτως εἰπεῖν, φιλολογίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ. Προσετίθετο εἰς ταῦτα καὶ ἄλλη τις σειρὰ βιβλίων ἃ εἶνα ἐπ' ἱσθῆ συχνὰ ἐξεδίδοντο ἐκ τῶν βενετικῶν μάλιστα πισστηρίων

καὶ εἰσῆρχοντο σχεδὸν εἰς πᾶσαν οἰκίαν, ἀνεγινώσκοντο σχεδὸν ὑπὸ πάντων, ὅσοι ἠδύνατο ἔστω καὶ νὰ συλλαβίσωσι μόνον. Στερούμενοι θεάτρων καὶ μουσικῆς κατὰ τὴν εὐρωπαϊκὴν καὶ νεωτέραν ἔννοιαν τῆς λέξεως, δὲν ἔστεροῦντο ὅμως ἑλαφρῶν τινῶν ἀναγνωσμάτων ἅτινα ἐπέιχον τόπον μυθιστορίας καὶ δράματος. Οὐδαμῶς δὲ θὰ ἐκπλαγῆτε ἂν μάθητε ὅτι ἡ δημοτικὴ αὕτη φιλολογία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἦτο μάλιστα ποιητικὴ, ἐπειδὴ ἡ Μοῦσα πάντοτε ἠγάπησε τοὺς λαοὺς καὶ ἀντηγαπήθη ὑπ' αὐτῶν. Ἦτο δὲ φυσικώτατον νὰ μὴ ἐγκαταλίπη αὕτη τὸ ἔθνος ἐκεῖνος ὅπερ καὶ ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις ἤδη ἀνέδειξε τοὺς μεγίστους τῶν ποιητῶν· διὸ καὶ μετὰ τὴν παρακμὴν καὶ πτώσιν καὶ τῶν ἀστῶν ἐφαίδρυνε πάντοτε τὰς πανηγύρεις καὶ παρεμύθει τὰς θλίψεις καὶ εἰς τὰ ὄρη καταφεύγουσά ποτε ἐξ ἀνάγκης διέσωζε τὴν φιλοπατρίαν γενναίων φυγᾶδων.

Τῶν δὲ ποιημάτων τούτων τὰ πλεῖστα δὲν εἶχεν ἀνάγκην ν' ἀναγινώσκη ἔντυπα ὁ ἑλληνικὸς λαός· ἀλλ' ἀποτυπούμενα εἰς τῶν φρενῶν τὰς μνήμονας δέλτους ἐξετυλίσσοντο φυσικῶς καὶ ἐξαπίνης ὅπου γάμος ἢ ταφή, ὅπου συμπόσιον ἢ χορός, ὅπου χαρὰ ἢ λύπη. Καὶ ὡς οἱ δημῶδεις μῦθοι ὑπῆρξαν τὸ παραμύθιον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, οὕτως ἡ ποίησις αὐτοῦ ὑπῆρξε τὸ ἀπαύγασμα πάσης καρτερικῆς συγκινήσεως καὶ πάσης ἐν τῇ δουλείᾳ πικρᾶς χαρᾶς καὶ διὰ τοῦ ἄσματος τοῦ ὁ "Ἕλληνας ἐτραγώδει τὰ τοῦ βίου του. Ἡ Ἑλληνὶς Μοῦσα τῆς τετρακοσιοτοῦς δουλείας ὅτε μὲν γελῶσα ἐγαλούχει ἐν τῇ κοιτίδι βρέφος δοῦλον γεννηθὲν ὑπὸ γονέων δούλων, ὅτε δ' ἐδιάζετο νὰ φαιδρύνῃ γάμους ἄλλως ἀνυμναίους· ἄλλοτε μὲν ἐλίκνιζε τὸ σκάφος τὸ ποντοποροῦν, ἄλλοτε δὲ παρηγόρει τὴν ἐπὶ τὴν πηγὴν πορευομένην νεᾶνιν· ἀλλὰ τότε μάλιστα ἐτραγώδει ὅτε λυσίκομος καὶ πενθήρης ἐθρήνει παρὰ τὸν τάφον τοῦ τελευταίου βασιλέως ἢ ἔρρανε μὲ τὰ νεκράνθεμά της τὸ φέρετρον μάρτυρος τῆς ἐλευθερίας ὀρεσιβίου.

Ἀλλὰ καὶ τοιαύτη οὕσα ἡ ἀληθὴς αὕτη ποίησις μετῴχε χαρᾶς καὶ ζωῆς, ἣν ἐνέπνεεν αὐτῇ ἡ παράδοσις τῆς ἀρχαιότητος. Ἄριστα δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἑλληνικὴν ποίησιν τῆς Τουρκοκρατίας ἐν τῶν ἰδίῳ αὐτῆς πλασματικῶν, ἐν τῶν ὠραιότατων.

Καίτω ἄνω τάρταρα τῆς γῆς, κάτω ἄνω κάτω κόσμο
 μυριολογοῦν ἢ λιγεραῖς καὶ κλαῖν' τὰ παλληκάρια,
 Ἄν τ' εἶν' τὸ μυριολόγι τους, ἄν τ' εἶν' τὸ κλάψιμό τους:
 Τίγα νὰ στέκ' ὁ οὐρανός, νὰ στέκ' ὁ ἄνω κόσμος :
 τὰ στέκονται ἢ ἐκκλησιαῖς μὲ τῆς χρυσαῖς εἰκόνας :
 νὰ στέκονται οἱ ἀρχαῖοι ποῦ φαίνουν ἢ κυράδες :

Ὡς οἱ ἐν τῷ ἄδῃ νεκροί, οὕτω καὶ ἡ ποίησις τοῦ δουλεύοντος
 Ἑλληνισμοῦ ἐνθυμεῖται τὰς χρυσᾶς εἰκόνας τῶν ἀποικομένων χρό-
 νων καὶ ἔλην τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν χαρὰν καὶ τὴν νεότητα τοῦ ἀπω-
 τάτου παρελθόντος. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἔτι ἀκόμη εἰς τὰ στήθη τοῦ λαοῦ
 οὐδ' ἐξετόπιζεν αὐτὸν ἐκείθεν ἢ μεμψίμοιρος φιλοσοφία τοῦ Χρι-
 στianισμοῦ καὶ ἡ κακοδαιμονία ἦν συνεπέφερε τὸ δούλιον ἡμᾶρ.
 Διὰ τοῦτο δ' εὐλόγως βλέπομεν ὅτι διατηροῦνται μεταξὺ τῶν ἀνα-
 γνωσμάτων τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ τῆς Τουρκοκρατίας βιβλία
 τινὰ σώζοντα τὰς παραδόσεις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ. Μέλλων δὲ
 νὰ πραγματευθῶ ἐνταῦθα διὰ βραχέων κυρίως τὰ ἀναγνώσματα τοῦ
 λαοῦ ἐκεῖνα ὅσα δὲν εἶνε ἐκκλησιαστικὰ ἢ λειτουργικὰ, ἀρμοδιώ-
 τατα, νομίζω, δύναμαι ν' ἀρχίσω τὸν περὶ τούτων λόγον ἐκ τῆς
 ἀναλύσεως τῶν κατὰ τὴν κοινῶς λεγομένην Φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάν-
 δρου, ἧτις ὑπὲρ πᾶν ἄλλο δημοτικὸν βιβλίον διατρανώνει τὴν διά-
 σωσιν τῶν ἀρχαίων παραδόσεων.

Ὁ Ἀλέξανδρος τῆς δημῶδους παραδόσεως δὲν εἶνε ἀκριβὲς
 ἀντίγραφον τοῦ ἐκ τῆς ἱστορίας γνωστοῦ μεγάλου κατακτητοῦ. Ἡ
 δὲ κοινῶς λεγομένη φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, καίπερ ἐπιγραφο-
 μένη Ἱστορία τοῦ μεγάλου Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνα, εἶνε μᾶλλον
 μυθιστορία. ἐν ἧ τὸ ἱστορικῶς ἀληθὲς συμπλέκεται παραδόξως μετὰ
 τοῦ πλαστοῦ. Ὁ Ἀλέξανδρος δὲν εἶνε υἱὸς τοῦ Φιλίππου, ἀλλὰ νό-
 θον τέκνον ἀπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Νεκταναβοῦ, ὅστις ἀναγ-
 κασθεὶς ἕνεκα πολέμου νὰ καταλίπη τὴν Αἴγυπτον ἔρχεται εἰς τὴν
 Πέλλαν καὶ πείθων τὴν Ὀλυμπιάδα ὅτι θάποκτήσῃ τέκνον ἐκ τοῦ
 θεοῦ Ἄμμωνος, λαμβάνει τὴν μορφήν τοῦ θεοῦ καὶ χαρίζει εἰς τὸν
 Φίλιππον τέκνον. Ὁ Ἀλέξανδρος γεννᾶται ὡς ἀπὸ θεοῦ ἐν μέσῳ
 ῥροντῶν καὶ ἀστραπῶν καὶ παραδίδεται αὐξηθεὶς εἰς τὸν Ἀριστο-
 τέλην καὶ τὸν Νεκταναβόν, ἵνα ἐκπαιδευθῇ. Ὁ Ἀλέξανδρος ἵππεύει

τὸν Βουκέφαλον, μεταβαίνει εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ ἐκεῖ ἀρχεται ἐν τοῖς ἀγῶσι τῶν νικῶν αἴτινες ἔμελλον νὰ δοξάσωσιν αὐτόν. Ἀλλ' αἱ νίκαι αὗται δὲν ἐκτίθενται ὡς γνωρίζομεν αὐτάς ἐκ τῆς ἱστορίας. ἀναμιγνύονται εἰς αὐτάς μυθοπλαστικὰ περίεργα, ἥτις τῶν Ῥωμαίων καὶ τῶν Ἱεροσολυμιτῶν καὶ τῶν Ἀμαζόνων, ἐπιστολαὶ καὶ δράματα. Ὁ Ἀλέξανδρος εἰσδύει εἰς παράδοξα σπίνδια, καταδύεται ἐντὸς ὑελίνου κώδωνος εἰς τὴν θάλασσαν, πολεμεῖ κατὰ ζήτων τερατωδῶν, ἐπισκέπτεται τοὺς Βραχμᾶνας καὶ τὰς νήτους τῶν Μακάρων. Ἡ φυλλάδα αὕτη ἐμπεριέχει πᾶν ὅ,τι τεράστιον δύνασθε νὰ φαντασθῆτε, ἀνθρώπους παρὰ ξένους μὲ χέρια ἔξ καὶ ποδάρια ἔξ οἱ ὅποιοι ἦλθαν νὰ πολεμήσουν τὸν Ἀλέξανδρον, γυναῖκας ἐχούσας ὕψος εἴκοσιν ὀργυιῶν καὶ πλάτος δέκα, πουλίᾳ περιστὰ πολλῶν λογιῶν ὅπου ἐλάλοῦσαν εὐμορφα, τῶν ὀπείων ὀκελαδισμὸς ἦτον χαρᾶς καὶ λύπης ἀνταμωμένος.¹ Ἀλλ' οὐχ ἥττον πλάσματα τοῦ μύθου εἶνε οἱ πλεῖστοι τῶν ἡρώων τῆς προκειμένης διηγήσεως, ὁ Κανταρκούσης, ὁ Κλητερούσης, ὁ Ἀρχιδονούσης, ὁ Ἰυρόμαχος, ὁ Φιλόντης, ὁ Δορωρέης. Πλαστοὶ δὲ εἶνε καὶ οἱ δύο ἀδελφοὶ Λευκαδούσης καὶ Βρυονούσης. οἱ συνιστῶντες τὴν συνομωσίαν ἣτις σκοπὸν ἐπιτυχόντα εἶχε τὴν δηλητηρίασιν τοῦ βασιλέως. Καὶ ἀποθνήσκει οὕτως ὁ Ἀλέξανδρος διανέμων τὰς χώρας τὰς κατακτηθείσας εἰς τοὺς περὶ αὐτόν.

Ἡ φυλλάδα δὲν παραλείπει ἐν τέλει καὶ τὸ «ἠθικὸν τῆς ἱστορίας» ἐπιλέγουσα· «Ἴδου ἐμπρὸς εἰς τοὺς ὀφθαλμούς σου, ὦ ἀνθρώπε, ἓνα ὠφέλιμον παράδειγμα. Στοχάσου εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξάνδρου τὴν ἀνθρωπότητα, ὅπου ἡ ζωὴ τούτη εἶνε ὡσπερ τὸ λουλούδι τοῦ λιθαδίου, ὅπου ἡ τὸ δρεπάνι τὸ κόπτει ἢ ὁ ἥλιος τὸ ξηραίνει καὶ τὸ φθείρει, καὶ εἰς ὀλίγον διάστημα χάνεται. (Ὁ)ὕτως εἶναι ἡ ζωὴ μας, ὅπου σήμερον εἵμεθα εἰς τὸν κόσμον μὲ πλοῦτη, μὲ δόξαις καὶ τιμαῖς, αὔριον δὲ εἵμεθα ἀπὸ τὸ δρεπάνι

1. Ἐκεῖ θὰ εὔρωμεν μύρμηκας κατοικοῦντας ἐν σπηλαίῳ καὶ οὐρόντας εἰς αὐτὸ ἱππον ὀλόκληρον. Ἐκεῖ νοήμονας πιθήκους προσκυνούντας τὸν Ἀλέξανδρον. ὅστις διορίζει αὐτοῖς βασιλέα, διδάσκει αὐτοὺς νὰ βαίνωσιν ὡς ἄνθρωποι καὶ νὰ πιστεύσουν εἰς τὸν ἀληθῆ θεόν.

τοῦ θανάτου θερισμένοι. Τί τὸν ὠφέλησαν τὸν Ἀλέξανδρον οἱ τό-
 σαις ἀνδραγαθίαις ὅπου ἔκαμεν, οἱ τόσοι τόποι ὅπου ἐκέρδισε,
 καὶ τὰ ἄπειρα πλοῦτη ὅπου ἔλαβεν; Ὅταν ἦλθεν ὁ θάνατος, ἔλα-
 βὰ ἐλησμόνησεν, ἔλα τὰ ἄφησε, καὶ πλέον δὲν τὰ ἐπτοχάζετο, διὰ
 τὸ νὰ εἶδεν ὅτι δὲν ἦτο ἀρκετὸς νὰ ἀποφύγῃ τὸ δρεπάνι τοῦ πι-
 κροῦ θανάτου. Ἐκλίνε τὴν κεφαλὴν του ἐκεῖνος ὅπου τὸν ἐπρο-
 σκύνησαν ἔλοι οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς. Ἐχώρεσεν ἓνας μικρὸς τάφος
 ἐκεῖνον, ὅπου δὲν τὸν ἐχωροῦσεν ὁ κόσμος ἔλος διὰ νὰ εὐχαρι-
 στήσῃ τὴν γνώμην του. Ὁ θάνατος δὲν κάμει κομμίαν διαφορὰν
 ἀπὸ βασιλέα εἰς ὑπήκοον, ἀπὸ πλούσιον εἰς πτωχόν, ἀπὸ νέον εἰς
 γέροντα, ἀλλὰ ἔλους ἕμοια τοὺς ἔχει καὶ κενά δὲν ἐντρέπεται.
 Τίποτε ἐκείνην τὴν ὥραν δὲν θέλομεν πάρει κοντά μας ἀπὸ ἕνα
 ἀπεκτήσαμεν εἰς τοῦτον τὸν κόσμον, ἀλλὰ μόνον ἡ ψυχὴ μας θέ-
 λει πάρει τὰ ἕσα ἀποκτᾷ, τόσον καλά, ὡσὸν καὶ κακά. Διὰ τοῦτο
 αὐτὴν μόνην πρέπει νὰ ἐγνοιοζώμεσθην. αὐτὴν νὰ στολιζώμεν μὲ
 καλά καὶ χριστιανικά ἔργα, μὲ φόβον θεοῦ, μὲ ἐλεημοσύνην, μὲ
 συμπάθειαν πρὸς τοὺς ἀδελφούς μας. Διὰ αὐτὰ θέλομεν λάβει πλου-
 σίαν τὴν ἀνταπόδοσιν, καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Ἀπὸ δὲ τὰ σωμα-
 τικά, ἃς μὴν ἐλπίζωμεν κανένα ὄφελος, διότι ἔλα εἶναι μάταια,
 κατὰ τὸν Σολομῶντα «Ματαιότης ματαιότητων τὰ πάντα μα-
 ταιότης».

Ἐπικρατεῖ λοιπὸν ἐν τῇ διηγήσει ταύτῃ, εἰς ἣν ὁ μεταγενέστε-
 ρος Ἑλληνισμὸς προσέθηκε καὶ ἠθικὴν τινα σημασίαν, τὸ μυθῶδες
 καὶ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀνατολικόν. Ἡ λαμπρὰ εἰκὼν τοῦ νεκροῦ ἥρωος
 σθέννυται καὶ ὑποκαθίσταται εἰς αὐτὴν ἡ μυθώδης μορφή τοῦ περὶ
 τὴν Ἀσίαν μάλιστα καὶ τὴν Αἴγυπτον ἀσχολουμένου κυριάρχου.
 Ἦτο δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο τὰ μάλιστα διοδεδομένον, εὐ μόνον δὲ
 παρὰ τοῖς Ἑλλησιν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πλείτοις τῶν δυτικῶν
 λαῶν καὶ κατ' αὐτὴν δὲ τὴν Ἀνατολήν. Ἀνάγεται δὲ ἡ ἀρχὴ τοῦ
 συγγράμματος εἰς τὸν Καλλισθένην ἐκεῖνον τὸν ἀνεψιὸν τοῦ Ἀρι-
 στοτέλους, ὅστις ἠκολούθησε τὸν μέγαν κατακτητὴν κατὰ τὸς στρα-
 τείας αὐτοῦ καὶ τέλος ἐφονεύθη διαταγῇ τοῦ βασιλέως. Οὗτος συνέ-
 γραψεν ἱστορικὸν ἔργον περὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου ὑπερ ἀπωλέσθη, εἶ-
 νε δὲ γνωστὸν ὅτι ἦτο μεστὸν ὑπερέολων. Εἰς τοῦτον τὸν Καλλι-

την ἐν ἑστέρι δὴ δὴθεν ὑπὸ αὐτοῦ συγγραφέν, ἀνεφέρετο τὸ περὶ Ἀλεξάνδρου βιβλίον ὑπερ εἶνε ἡ κυριωτάτη πηγὴ τῆς τε παρ' ἡμῶν κοινῆς φυλλάδας τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τοῦ λατινικοῦ τοῦ φερομένου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰουλίου Βαλερίου ὡς καὶ τῶν πολλῶν ἐν εὐρωπαϊκαῖς γλώσσαις μιμήσεων αὐτοῦ. Ἀλλὰ καὶ ἐν Ἑλλάδι πρὸ τῆς εἰς τὴν κοινὴν μεταφράσεως τῆς φυλλάδας τοῦ Ἀλεξάνδρου, τῆς καὶ ἐκδόσεως πολλὰ ἐγένοντο καὶ χειρόγραφα πολλὰ ὑπάρχουσιν ἐν Ἑλλάδι καὶ διαφόροις, ἐγράφησαν ἐπὶ τῶν βυζαντιακῶν χρόνων ἀπὸ ἀπείροισι παραλλαγαὶ ἐν τῇ ἀρχαῖζούσῃ γλώσσῃ, αἵτινες πᾶσαι ἀναφέρονται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἴττον εἰς τὴν διήγησιν ἐκείνην τοῦ ψευδοκαλλιθέου. Ἐμελετήθη δὲ πολὺ ὑπὸ τῶν νεωτέρων λογίων τὸ περὶ ἔργον τοῦτο βιβλίον προκαλέσαν τὴν γενικὴν προσοχὴν διὰ τε τὸν ἥρωα περὶ οὗ ἐν αὐτῷ γίνεται λόγος καὶ διὰ τὴν πολλὴν διάδοσιν αὐτοῦ κατὰ τε τὴν Ἀνατολὴν καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Ἰσπερίας. Πιστεύεται δὲ νῦν σχεδὸν γενικῶς, ὅτι αὕτη ἡ ἀφέλεια ἢ μεταστροφὴ τὴν ἱστορικὴν ὕλην εἰς ποικίλην μυθολογίαν ἀποδεικνύει ὅτι δὲν ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἔργον αὐθαίρετον ἑνὸς ἀνδρός, ἀλλὰ μυθοπλαστὴν δημῶδη, ἧτις τὸ πρῶτον κατεγράφη ἐν Αἰγύπτῳ ἐπὶ τῶν χρόνων τῶν τελευταίων Πτολεμαίων.¹ Τῶν δὲ εἰς ἡμᾶς περιωρισμένων συντάξεων τῆς μυθιστορίας ἡ παλαιοτάτη θεωρεῖται γενεμένη πρὸ τοῦ ἔτους 340 μ. Χ.² Ἐννοεῖται δὲ ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἔπαυσε περαιτέρω μεταπλάσσειν τὸ θέμα καὶ φανταζόμενος τὸν ἥρωα τοῦ ἐν ταῖς ἀπωτάταις καὶ ἀγνώστοις τῆς Ἀσίας χώραις μεταπίπτοντα ἀπὸ κινδύνου εἰς κίνδυνον, σωζόμενον ὡσεὶ διὰ θαύματος, καταπολεμοῦντα πᾶν ὅ τι πελώριον καὶ ἔκτακτον ἠδύνατο νῆ ἐπινοήσῃ ἢ θερμῇ καὶ ἀκανόνιστος δημῶδης φαντασίᾳ.

Τοῦ ψευδοκαλλιθέου λοιπὸν μία κοινὴ διατύπωσις εἶνε ἡ φυλλάδα τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἣν ἔχων ἐν χερσὶν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐν τοῖς χρόνοις τῆς δουλείας ἀφ' ἑνὸς μὲν εἶχεν ἀνάγνωσμα συγγενὲς ἐν πολλοῖς πρὸς τὰ παραμύθια, ἅτινα εὐχαρίστως τέρπουσι τὸ πλῆθος, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐμαρτύρει τὴν λατρείαν αὐτοῦ πρὸς τὸν μέ-

1. Rhode σ. 181.

2. Zacher σ. 14 καὶ ἑ.

-ραν, ἐθνικόν, σχεδόν μυθώδη, ἐκείνον ἦρωα, ὃν ἐφαντάζετό πως ὁ Ἕλληγν ὡς τὸν ἀγήρω καὶ ἀθάνατον ἐκείνον Ἡρακλέα, ὅστις ἔμελλέ ποτε νὰ πλήξῃ τὸν γύπα τὸν σπαράσσοντα τὰ σπλάγχνα τοῦ δεσμώτου Προμηθέως, τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ διήγησις περὶ τῶν κατορθωμάτων καὶ τοῦ βίου τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν ἀνωθι ἐκτεθέντα παράδοξον τύπον κατέστη οὕτως ἀρεστή, ὥστε ὁ ἑλληνικὸς λαὸς δὲν περιορίσθη εἰς μόνον τὸ πεζὸν κείμενον, ἀλλ' ἐγένοντο αὐτοῦ καὶ ἔμμετροι παραφράσεις. Εἶνε δὲ ἄγνωστα δύο τοιαῦτα, ἢ ὑπὸ τοῦ Ζακυνθίου Δημητρίου Ζήνου. Ἡτις ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐν Βενετία τῷ 1529¹ καὶ ἄλλη τις ἦτις μέχρι τοῦδε ἀνέκδοτος ἔκειτο ἐν τινι χειρογράφῳ, τῆς ἐν Βενετία Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης. Ὁ Δημήτριος Ζήνος εἶνε ὁ αὐτὸς ὅστις καὶ τὴν εἰς τὸν Ὅμηρον ἀποδιδομένην Βατραχομουμαχίαν μετέφρασεν εἰς δημῶδεις πολιτικούς στίχους, ἦκμαζε δὲ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. Ὁ ἔμμετρος αὐτοῦ βίος τοῦ Ἀλεξάνδρου βάσιν ἔχει τὸ κοινὸν πεζὸν κείμενον, ὅπερ ἀκολουθεῖ ὅσον ἔνεστι πιστῶς. Καὶ ἡ ἄλλη ἑμμετρος παράφρασις ἦν προῦμνημόνευσα καὶ ἦτις ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ βενετικοῦ χειρογράφου τὸ παρελθὸν ἔτος κατ' ἀντίγραφον γενόμενον ὑπὸ τοῦ πολυθρηγῆτου Γερμανοῦ Wagner, ἐν συνίλω δὲν ἀφίσταται πολὺ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ κειμένου.

Ἐκ τῶν ἀναγνωσμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας τὸ μόνον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀρχαιότητα δὲν εἶνε ὁ Ἀλεξάνδρος, ἀλλὰ καὶ ἄλλα τινά, ὧν ἐν τῶν κυριωτάτων ἦ Ῥιμάδα τοῦ Ἀπολλωνίου. Ἡ ἐκ τῶν πιεστηρίων τῆς Βενετίας συγνή δημοσλεύσις τῆς μυθιστορίας ταύτης σὺν ἄλλοις ἔργοις ὁμοίσις ἐξήγειρε τὸν χόλον τοῦ λογιῶν Ζακυνθίου μοναχοῦ τοῦ 17^{ου} αἰῶνος Παχωμίου τοῦ Ρουσάνου, ὅστις ἐν ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἐν Βενετία χαλκογράφους² ἐκάκισεν αὐτοὺς ἐπὶ ταῖς τοιούταις ἐκδόσεσι γράψας· «Τίς δ' ἂν ἀριθμήσει τοὺς ἀπωλείας Ἀπολλωνίους καὶ ὑπερψάνους Ἰπερίους καὶ χαίροντας ἀχαιρεῖς καὶ ταρταρίους καὶ ἐρωτικὰ σατανικά, ὅι' ὦν εἰς βόθυνον κατά-

1. Zacher σ. 23.

2. Ἑλληνομνήμων σ. 648 καὶ ἔ.

» γίνονται οἱ τούτοις χρώμενοι σὺν ταῖς ἀναδείξασιν;» Καὶ ὅμως ἡ μυθιστορία αὕτη εἶνε μίᾳ τῶν πολυπλοκοτάτων καὶ χαριεστῶν ἃς ἐκκληροδότησεν ἡμῖν ἡ ἀρχαιότης. Ἐπειδὴ τὸ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὑπεράγαυον διαδεδομένον τοῦτο βιβλίον, οὔτινος ὑπάρχουσι ἀναριθμητοὶ μεταφράσεις καὶ συντάξεις ἀπὸ τῆς λατινικῆς, ἧς σίζονται ἐν διαφόροις βιβλιοθήκαις ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν χειρόγραφα, μέχρι τῆς ἰταλικῆς, ἀγγλοσαξωνικῆς, μεσοχρονίου γερμανικῆς, ὀλλανδικῆς, ἀγγλικῆς καὶ ἀρχαίας γαλλικῆς, ἔχει προφανῶς ἀρχαῖον πρωτότυπον γεγραμμένον ἐν τῇ ἑλληνικῇ. Καὶ ἡ μὲν παλαιότητα τῶν πεζωμένων λατινικῶν συντόξεων ἀνάγεται, ὡς ἀπεδείχθη δι' εἰς τοῦ Κωνσταντίνου², τὸ δ' ἑλληνικὸν πρωτότυπον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ λατινικὴ μετάφρασις ἀνάγεται, καθ' ἃ φαίνεται, εἰς τὸν τρίτον περίπου αἰῶνα μετὰ Χριστὸν³ καὶ ἐγράφη ἴσως ὑπὸ τινος σοφιστοῦ ἐκ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.⁴ Ἡ δ' ἐν τῷ πεζῷ γεγραμμένη αὕτη μυθιστορία ἣτις ἐσώζετο βεβαίως καὶ κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους βυζαντιακοὺς χρόνους μετεπλάσθη κατὰ τὸν ΙΓ' ἢ ΙΔ' αἰῶνα εἰς ἕμμετρον διήγησιν εἰς ἀνομοιοκαταλήκτους πολιτικοὺς στίχους. Ἐγένετο δὲ τοῦτο πάντως κατ' εὐθείαν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς λατινικῆς, ὡς δέχονται τινες τῶν νεωτέρων φιλολόγων.⁵ Ὁμοίως δὲ οὐδένα ἔχμεν λόγον νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ἡ μεταγενεσττέρα ῥιμάδα, ἣτοι ἡ εἰς ὀμοιοκαταλήκτους στίχους μετατροπὴ τῆς διηγήσεως κατὰ τὸν ΙΓ' περίπου αἰῶνα ἐγένετο ἐκ τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως καὶ οὐχὶ κατ' εὐθείαν ἐκ τῆς ἀνομοιοτελεῦτου νεοελληνικῆς.

Ἡ δὲ ὑπόθεσις τῆς ῥιμάδας εἶνε αἱ περιπέτειαι τοῦ βασιλέως τῆς Τύρου Ἀπολλωνίου ὅστις ζητεῖ νὰ λάβῃ ὡς σύζυγον τὴν ὄραϊαν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Ἀντιοχείας Ἀντιόχου, καλουμένην Ἀναστασίαν, ἧς ἠγάτο αὐτὸς ὁ πατὴρ αὐτῆς· διὸ καὶ προέβαλλεν

1. αὐτ. σ. 651. Hagen σ. 18.

2. Rhode σ. 423. Hagen σ. 15.

3. Rhode σ. 424.

4. αὐτόθι σημ.

5. Hagen, Rhode. ἐν. ἰν.

αἰνίγματα εἰς τοὺς μνηστῆρας, οἵτινες μὴ ἐπιτυχάνοντες τὴν λύσιν αὐτῶν ἐφρονεύοντο ὑπὸ τοῦ Ἀντιόχου, ὅστις καὶ ἐνεπήγγυε τὰς κεφαλὰς αὐτῶν εἰς τὰς ἐπάλξεις τοῦ φρουρίου. Ἐν τούτῳ ἡ Ῥιμάδα τοῦ Ἀπολλωνίου ἐνθυμίζει τὴν Turandot τοῦ Schiller. Ὁ Ἀπολλώνιος κατορθώνει μὲν νὰ λύσῃ τὸ προταθὲν αἰνίγμα, ἀλλὰ καταδιωκόμενος οὐχ ἤττον ὑπὸ τοῦ πατρὸς τῆς κόρης ἀπέρχεται διὰ πλοίου μακρὰν τῆς Ἀντιοχείας καὶ καθορμίζεται εἰς τὴν Γαρσόν, ἔνθα σώζει τοὺς κατοίκους ἀπὸ τοῦ ἐπαπειλοῦντος αὐτοῦς λιμοῦ, δίδων αὐτοῖς ἀντὶ μικρᾶς τιμῆς ὃν ἐν τῷ πλοίῳ ἔφερε σίτον. Κατόπιν δὲ φθάνει ὡς ναυαγὸς εἰς τὴν Τρίπολιν, ἔνθα ἐρᾶται τοῦ Ἀπολλωνίου ἡ θυγάτηρ τοῦ βασιλέως Ἀρχιστράτου, ἡ ὡραία Ἀρχιστρατοῦσα. Ἴνεται δὲ διδάσκαλος τῆς ἐρασθείσης αὐτοῦ βασιλόπαιδος περὶ τὴν μουσικὴν καὶ ὑπέκων εἰς τὸν σφοδρὸν αὐτῆς ἔρωτα γίνεται σύζυγος αὐτῆς. Μετὰ βραχὺν δὲ χρόνον ἀναγκάζεται ὁ Ἀπολλώνιος νὰ πλεύσῃ εἰς Ἀντιόχειαν, ἧς ἡ ἀρχὴ περιῆλθεν εἰς αὐτὸν μετὰ τὸν οἰκτρὸν θάνατον τοῦ Ἀντιόχου, ὅστις θεῖα τιμὴ δίκῃ ἀπέθανε κεραυνόπληκτος μετὰ καὶ τῆς θυγατρὸς. Ἀρνούμενην δὲ τὴν Ἀρχιστρατοῦσαν νὰ χωρισθῇ αὐτοῦ συμπαραλαμβάνει καὶ τὴν ἐπίτοκον σύζυγον. Ἴδου πῶς διηγεῖται ἡ παλαιότερα φυλλάδα τὰ κατὰ τὸν πλοῦν, τὸν τοκετὸν τῆς βασιλίσσης καὶ τὴν πρωτότυπον ταφήν τῆς θανούσης συζύγου·

Ἐπὶ ἡμέρας κίμασιν, τὴν θάλασσαν περνοῦσιν
καὶ μετὰ ταῦτα ἐγείρεται ὁ βίαιος ὁ νότος
καὶ κάμνει κλύδωνα βαρὺν καὶ ταραχὴν καὶ σκότος,
καὶ πῆρεν τοὺς καὶ βρέθησαν ἴστον κόλπον τῆς Ἀττάλειας.
Ἐκεῖ ἴπτον φόβον τὸν πολὺν ἐπιάσαντην οἱ πόνοι 385
γεννᾷ κοράσιον παρευθὺς κι' ἀπόθανεν ἐκείνη,
τὸ αἷμάν της γὰρ ἔπηξεν εἰς τὴν πολλὴν ψυχρότην.
Καὶ τίς νὰ γράψῃ τὸν κλισυθμόν, τὸν ὀδυρομὸν τὸν τόσον,
καὶ τὴν πικρίαν τῆς συμφορᾶς τὴν τότε γενομένην ;
Φέρουν κιβούριν, πιάνουν την, πισσόνουν ἔσω κ' ἔξω 390
ἀλλάσσουν τὴν βασίλισσαν, ὅλα τὰ νυμφικὰ της.
Βάλλουν χουσάφι περισσόν, βάλλουν μαργαριτᾶρι,
λιθάρια πολύτιμα καὶ κόσμια τῆς κόρης,
καὶ γράμμα εἰς τὸ στήθος της, πιττάκιον γεγραμμένον.

τὴν γένναν τὴν ἀναθοοφὴν, τὴν δυστυχιὰν τοῦ πλοίου   315
 κ' εἴ τις τὴν θάψῃ, τὰ ἥμισα νὰ εἶνε ἔδικά του,
 καὶ τὰλλα πύλιν ἔγραψε νὰ εἶνε διὰ ἕξ ὁδούς,
 νὰ εἶνε καὶ εἰς ψυχικὰ καὶ εἰς μνημόσυνόν της.

Ἡ λάρναξ φέρεται ὑπὸ τῶν κυμάτων ταχεῖα εἰς Ἐφεσον ἔνθα παρατυχόντες οἱ μαθηταὶ σχολείου τινὸς μετὰ τοῦ διδασκάλου παραλαμβάνουσιν αὐτήν, ἀνοίγουσι καὶ εὗρισκουσι τὴν βασίλισσαν. Πειραθέντων δὲ νάποπλύνωσιν αὐτὴν πρὸ τῆς ταφῆς διὰ θερμοῦ ὕδατος, εὐθύς τὸ αἶμα ἔερασε καὶ ἡ γυνὴ ἀνέζησε· δοῦσα δὲ εἰς τὸν διδάσκαλον τὰ ἥμισυ τῶν κοσμημάτων, ἀπέρχεται φέρουσα τὸ λοιπὸν ἥμισυ εἰς μονὴν τινὰ ἧς κηρύσσεται ἡγουμένη. Ἐν τούτοις τὸ πλοῖον τὸ φέρον τὸν Ἀπολλώνιον μετὰ τῆς θυγατρὸς καὶ τῆς τροφοῦ αὐτῆς φθάνει εἰς τὴν Ταρσόν, ἔνθα εἶχε φίλον Στραγγαλίωνα, εἰς ὃν παραδίδει τὴν κόρην μετὰ τῆς τροφοῦ, αὐτὸς ἀπαρνούμενος τὴν βασιλείαν καὶ ἐξακολουθῶν νὰ πλέῃ τὰς θαλάσσας ὡς ἔμπορος. Ἄλλ' ὁ Στραγγαλίων καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ Διονυσία, ζηλεύοντες τὴν θυγατέρα τοῦ Ἀπολλωνίου Ταρσίαν, ἣτις διὰ τοῦ κάλλους αὐτῆς πολλῶ ὑπερευδοκίμει τὴν ἰδίαν κόρην Ζαμπέλαν, ἀποφασίζουσι μετὰ τὸν θάνατον τῆς τροφοῦ τὸν ὀλεθρον τῆς Ταρσίας. Παραδίδουσι λοιπὸν αὐτὴν εἰς τινὰ δοῦλον Θεόφιλον, ἵνα τὴν φονεύσῃ ἔξω τῆς πόλεως παρὰ τὸν τάφον τῆς τροφοῦ. Ἄλλ' ἐνῶ ἡ κόρη ἐλιπάρει τὸν Θεόφιλον, δεομένη αὐτοῦ νὰ φεισθῇ τῆς ζωῆς αὐτῆς, καταφθάνει αἴφνης πλοῖον Μιτυληναίων πειρατῶν, οἵτινες τὸν μὲν δοῦλον τρέπουσιν εἰς φυγὴν, ἀρπάζουσι δὲ τὴν Ταρσίαν καὶ μετὰγουσιν αὐτὴν εἰς Μιτυλήνην, ἔνθα πολλὰ πάσχει ἕως μετὰ πολλὰς περιπετείας φθάνει καὶ ὁ Ἀπολλώνιος εἰς τὸν λιμένα τῆς νήσου. Μαθὼν δὲ ὁ ἄρχων Ἀντιναγόρας παρὰ τῶν εἰς τὴν γῆν ἀποδάντων ναυτῶν ὅτι ὁ καταπλεύσας ἦτο ὁ ἄρχων τῆς Τύρου μάτην πειρᾶται νὰ πείσῃ αὐτὸν ν' ἀποβῆ, διὸ κατατέλλει πρὸς αὐτὸν τὴν Ταρσίαν ἵνα τὸν πείσῃ. Ῥαπισθεῖσα δὲ αὕτη ὑπὸ τοῦ Ἀπολλωνίου ἕνεκα τῆς ἐπιμονῆς της,

ἀνέκραζεν καὶ στέναζεν τὸ τί ἔπαθεν ἡ κόρη
 ἂν εἴξευρες τὸ γένος μου καὶ τίνος κόρη εἶμαι
 νὰ ἔπασχες καὶ νὰ κλαίης ἀντάμα μετὰ μένα.

Καὶ διηγείται τῷ ἀγνοουμένῳ πατρὶ ἕσα περὶ τῆς τύχης αὐτῆς εἶχε μάθει παρὰ τῆς θανούσης τροφοῦ.

«Ἐκεῖνος ὅσον ἴκουςεν τὰ λόγια τῆς κόρης
 θωρεῖ καὶ παρομοίαζεν τῆς μάννας τῆς τὰ κάλλιη
 τόση ἦτον ἢ μήτηρ τῆς ὅταν τὴν εὐλογήθῃ.
 Εἶδεν καὶ τὰ σημάδια τῆς, εὐθύς ἀγνώρισέν τὴν.
 Τρέχει καὶ ἀγκαλιάζει τὴν, σκύπτει καταφιλεῖ τὴν.
 «Ἐγώμαι ὁ πατέρας σου, ὁ πρίγκιπας τὴν λέγει
 ἐγὼ γὰρ σέναν κἀίθομαι εἰς τὴν κοιλιὰν τοῦ πλοίου.
 Ὡς ἔμαθα εἰς τὴν Ἰαρσὸν ὅτι εἶς ἀποθαμένη
 καὶ εἶδα εἰς τὸν τάφον σου τριγύρω γεγραμμένον
 «μνημεῖον κόρης πάντερπνης Ἰαρσίας τῆς παρθένου»
 εὐθύς ἔστο πλοῖον ἔμπηκα, ἀπέσω εἰς τὴν κοιλιὰν τοῦ
 καὶ ὤμοσα νὰ μὴν ἐβγῶ ὡς ὅπου νὰ ποθάνω.
 Ἔχω σ' ἔχω σ' ὀμμάτια μου, ἔχω σε φῶς καὶ δόξαν,
 ἔλα καὶ ἄς ὑπάγωμεν ἔξω ἀπ' τὸ καράβιν».

Ἡ Μιτυλήνη πανηγυρίζει τὴν ἀναγνώρισιν, ὁ Ἀντιναγόρας λαμβάνει τὴν τέως περιφρονηθεῖσαν Ἰαρσίαν ὡς σύζυγον, ὁ δὲ Ἀπολλώνιος κελευσθεὶς ὑπ' ὀνείρου νὰπέλθῃ εἰς προσκύνησιν τοῦ ἐν Ἐφέσῳ ναοῦ τοῦ Θεολόγου, μεταβαίνει αὐτόσε μετὰ τῆς θυγατρὸς καὶ τοῦ γαμβροῦ καὶ ἐκεῖ ἀναγνωρίζουσι καὶ τὴν Ἀρχιστρατοῦσαν ὡς καλογραῖαν. Μετὰ ταῦτα δὲ ἀπέρχονται εἰς Ἰαρσὸν πρὸς ἐπίσκεψιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Στραγαλιῶνος καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ ἰδρυθέντος ψευδοῦς κenoταφίου τῆς δῆθεν θανούσης Ἰαρσίας. Ἀποβαίνοντες δ' εἶτα εἰς Ἀντιόχειαν ἐγκαθιδρύουσι τὸν Ἀντιναγόραν μετὰ τῆς Ἰαρσίας ὡς ἄρχοντας, ὁ δὲ Ἀπολλώνιος καὶ ἡ σύζυγος αὐτοῦ ἐπιστρέφουσιν εἰς Τρίπολιν, ἐνθα γίνονται δεκτοὶ ὑπὸ τοῦ γέροντος πεθεροῦ καὶ ἐγκαταδιοῦσιν ἐν τιμῇ καὶ δόξῃ.

Τοιαύτη ἡ πολὺπλοκος καὶ ὠραία αὕτη μυθιστορία, ἣτις ἔχουσα πάσας τὰς ἀρετάς, ἀλλὰ καὶ τὰς κακίας τῶν ἐρωτικῶν δραμάτων τῶν παλαιῶν ἐρωτικῶν συγγραφέων ἠγαπήθη μὲν ἐξόχως παρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, διεδόθη δὲ τὰ μέγιστα, ὡς εἶδομεν, καὶ ἐν τῇ Δύσει ἕως ἡ ὑπόθεσις ἐπεξεργασθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀγγλοῦ Γεωργίου Wilkins προσείλκυσε τὴν προσοχὴν τοῦ Σαίξπηρου, ὅστις καὶ ἀνα-

Περὶ τὸ δράμα τοῦ προδρόμου αὐτοῦ κατέστησεν αὐτὸ ἴδιον. Οὕτω δὲ ἔ τοῦ Σαικσπέρου Περικλῆς ὁ βασιλεὺς τῆς Τύρου ἔχει κοινήν τὴν ῥίζαν μετὰ τῆς ἡμετέρας ῥιμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου ἢ τσοῦτον περιεφρόνει Παχώμιος ὁ Ῥουζάνος.¹

Εἰς τὴν αὐτὴν δὲ τάξιν τῶν καθ' ἑλλην τὴν Εὐρώπην διαξεδομένων ἀναγνωσμάτων ἀνήκουσι καὶ δύο ἄλλα δημῶδη βιβλία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἡ φυλλάδα τοῦ Γαδάρου καὶ τὸ μυθολογικὸν τοῦ Συντίπα, ὧν τὴν ἀνάλυσιν, ἄλλως ἤδη γενομένην πρό τινων ἐτῶν ἐν τῇ «Ἑστία» ὑπὸ τοῦ κ. Πολίτου, ἀναγκάζομαι νὰ παραλίπω σήμερον. Ἀμφότερα ἔχουσι παλαιγενεῖς τὰς ρίζας καὶ εὐρυτενεῖς τοὺς κλάδους. Καὶ τὸ μὲν μυθολογικὸν τοῦ Συντίπα, μεταφρασθὲν ἐκ τῆς συριακῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν, εἶνε οὐχ ἥττον γνωστὸν ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύτει. Ἡ δὲ φυλλάδα τοῦ Γαδάρου ὑπόθεσιν ἔχει τὸν εἰς πάντας τοὺς λαοὺς τῆς Ἑσπερίας κοινὸν μῦθον περὶ τοῦ λύκου, τῆς ἀλώπεκος καὶ τοῦ ὄνου, ὃν ἡ μὲν σοφία τοῦ γερμανοῦ μυθολόγου Grimm ἐσχολίασε, δὲν ἀπηξίωσε δὲ ἡ δαιμονία Μοῦσα τοῦ Götthe, ἀναβιβάσασα αὐτὸν ἐπὶ τὸν θρόνον τῆς γερμανικῆς ποιήσεως ὑπὸ τὸν τίτλον Reineke Fuchs. Τὸν ὄνον λοιπόν, τὸν γνωστὸν καρτερικὸν ὄνον, πρέπει νὰ ἔχητε ὑπ' ὄψιν ἔταν ἀκούητε φυλλάδα ἢ συναξάριον τοῦ Γαδάρου, ἵνα μὴ πάθητε τὸ πάθημα ἐπιφανοῦς ἄλλως αὐστριακοῦ βιβλιοθηκαρίου, ὅστις ἰδὼν ἐν τινι χειρογράφῳ τῆς Βιέννης περιεχόμενον μετ' ἄλλων μεσαιωνικῶν ἠμῶν πονημάτων καὶ τὸ Συναξάριον τοῦ τιμημένου Γαδάρου, ἐξήγγησε τὸν τίτλον ἐν τῷ καταλόγῳ τῆς βιβλιοθήκης ἐκείνης λατινιστὶ διὰ τῶν λέξεων «Ἀνωνύμου συγγραφέως Συναξάριον ἢ βραχεῖα διήγησις περὶ τινος Γαδάρου, ἀνδρὸς ἐπιφανοῦς ἐν ἀγιότητι βίου».

Ἄλλῃ γνωστότερος εἶνε βεβαίως εἰς πάντας ὑμᾶς, τοῦλάχιστον ἐξ ἀκοῆς, ὁ Μπερτόλδος.

Ἐν τῶν δημῶδων βιβλίων ἅτινα ἔτερψαν ἐπὶ μακρὸν χρόνον τὰ μέγιστα τὸν ἑλληνικὸν λαὸν εἶνε αἱ «Πανουργίαι ὑψηλόταται

1. Ἴδε τὴν χρησιμοποιήσιν τοῦ αὐτοῦ μύθου καὶ ἐν τῇ Vilkinasage Rhode σ. 405, σημ. 1.

Μπερτόλδος, εἰς τὰς ὁποίας φανερῶνεται ἕνως χωριάτης πανοῦργος καὶ ὀξύνους, ὁ ὁποῖος ὕστερον ἀπὸ διάφορα παθήματα διὰ τὸν πολὺν καὶ ὀξύτατόν του νοῦν γίνεται βασιλικὸς σύμβουλος.» Τὸ βιβλίον δὲν εἶνε μὲν γέννημα πρωτότυπον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλὰ κλίπερ μεταπερασμένον ἐκ τοῦ ἰταλικοῦ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος Dalla Croce κατέστη οὕτω κοινὸν ἀνάγνωσμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ αἰῶνας ἔλους, ὥστε ἐξακολουθεῖ ἐκτυπούμενον ἔτι καὶ τήν σήμερον μετὰ τὰς αὐτῆς χονδροειδεστάτας καὶ ὅλως ἰδιορρυθμοὺς ξυλογραφίας αἰτίνας ἐκόσμου, ἃς εἶπω μᾶλλον ἤσχυρον, τὸ βιβλίον ἀπὸ τῶν πρώτων αὐτοῦ ἐκδόσεων. Τὸ ἔλον συγγραμμάτιον ἔχει τύπον ἀγροίκου σατύρκου, οἷα: αἰ μόναι δυνάμεναι νὰ εὐχρεστήσωσι τὰ πλῆθη. Ἀλλ' ἡ σάτυρα ἣν ἔχουμεν πρὸ ἡμῶν δὲν τοξεύει τὸν ἀπαίδευτον χωρικόν, τὸν κοινὸν ἄνθρωπον τοῦ λαοῦ, ἀλλ' ἀπευθύνεται κατὰ τῶν αὐλικῶν, κατὰ τῶν εὐπατριδῶν, κατὰ τῶν εὐγενῶν γυναικῶν. Ἀναγινώσκοντες τήν κοινωνικὴν ταύτην σάτυραν εὐρισκόμεθα ἐνώπιον τῆς ἥρας τῆς αὐτοσυνειδήσεως τοῦ λαοῦ, ὅστις πιεζόμενος τέως κατὰ τοὺς μικροὺς μέτους αἰῶνας ὑπὸ τοῦ πλοῦτου καὶ τοῦ γένους ἀναθάλλει ὡς ὑπὸ τὴν πνοὴν νέας ζωῆς. Ὁ ἥρωες τῆς μυθιστορίας ταύτης δὲν εἶνε περικαλλῆς οὔτε πλούσιος οὔτε εὐγενής· δὲν ἐλκύει διὰ τινος τῶν μέσων ἐκείνων δι' ὧν κατεδυνάστευε τοῦ λαοῦ ὁ θρασύς, σιδηρόφρακτος ἱππότης, ὁ πονηρὸς καὶ λόγιος ἐπίσκοπος, ὁ εὐπορος καὶ κερδοσκόπος ἀστὸς τῆς μεσοχρονίου ἱστορίας. Εἶνε ὁ ἀπλοὺς καὶ κακοφορεμένος, ἀλλ' ἐργατικὸς, θαρραλέος, πολύμητις χωρικός τῶν μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν χρόνων, ὁ ἐπινοῶν καὶ τολμῶν, ὁ κρημνίζων καὶ ἀνιδρύων. «Ὁ μισὲρ Μπερτόλδος ἦτο μικροπρόσωπος, χονδροκέφαλος, ὄλοστρόγγυλος ὡς φοῦσκα· τὸ μέτωπόν του ζαρωμένον, τὰ μάτια του κόκκινα ὡς φωτιά, τὰ φρύδια του μακρὰ καὶ ἄγρια ὡς γουρουνότριχες, τὰ αὐτιά του γαῖδουρινά, μεγαλόσταμος, στραβόστομος, μετὰ τὰ χεῖλη κρεμασμένα κάτω ὡς τοῦ ἀλόγου, τὰ γένηα του πυκνά, καὶ παλλὰ ὑποκάτω εἰς τὸ πηγούνι του, καὶ ἔπεφταν ὡς ἐκεῖνα τοῦ τράγου, ἡ μύτη του στραβὴ καὶ ἀηκωμένη ἐπάνω μετὰ τὰς τρύπαις πλατελαῖς, τὰ δόντια του ἔξω ὡς τῶν κάπρων, μετρία ἢ τέσσαρα ὑποκάτω εἰς τὸν λαιμόν, τὰ ἔποια ἔταν ὠμίλει ἐφαίνοντο ὡς τόσα τζουκάλια ὅπου νὰ ἔβραζαν. Εἶχε τὰ ποδά-

« ρια του τραγίτικα, μακρὰ καὶ πλατέα ὡσάν τῶν Σατύρων, καὶ
 « καὶ ὄλον του τὸ κορμίον μαλλιαρόν· τὰ καλτζούνια του ἦτον ἀπέ-
 « χονδρόν βαμπάκιον, ὄλα μπαλλωμένα, τὰ παπούτζια του ὑψηλά
 « καὶ στολισμένα μὲ χοντρά κομμάτια. Εἰς κοντολογίαν τοῦτος ἦτον
 « ἔλως τὸ ἐναντίον τοῦ Ναρκίσσου.»

Ἐν τῇ γελοιογραφίᾳ τυχύτῃ καὶ τῇ ὑπερβολῇ ὑποκρύπτεται
 μὲν τις εἰρωνεία, ἀλλὰ συνυπάρχει καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἀντιθέσεως τῆς
 ἀσχημίας πρὸς τὴν ἐγκρυπτομένην ἐκτὸς ἐκείνου τοῦ αἰσχροῦ σώ-
 ματος ψυχικὴν εὐφυΐαν. Ὁ Μπερτόλδος δὲν εἶνε Νάρκισσος ἀλη-
 θῶς, ἀλλὰ πολλῶ μᾶλλον Σάτυρος· καὶ ὁμοίως ἔχει μεγάλην ἔοσιν
 τῆς ἀγχινοίας τοῦ Σκαπίνου, τοῦ Hans Wurst, τοῦ Pulemella
 τῆς ἀγερώχου εὐαισθησίας τοῦ Τριβουλέτου, τῆς καρτερικῆς καρ-
 δίας τοῦ Quasimodo· τῆς δὲ τοιαύτης ἀντιθέσεως εἶχε πλήρη
 συναίσθησιν καὶ αὐτὸς ὁ Dalla Croce γράφων ἐν τῷ προομίῳ·
 « Ὅμως σοῦ παρασταίνω ἐμπροσθὰ ἕναν χωριάτην ἄσχημον καὶ
 « τερατώδη, ἀλλὰ ἐπιμελῆ καὶ πανοῦργον καὶ νοῦν ὑψηλότατον, εἰς
 « τόσον ὅτι συγκρίνωντας τὴν ἀσχημάδα του κορμίου του μὲ τὴν
 « ὠραιότητα τῆς ψυχῆς του ἠμπορεῖς νὰ εἰπῆς, καλέ μου ἀναγνώ-
 « στα, ὅτι αὐτὸς ὁμοιάζει μὲ ἕνα σάκκον ἀπὸ χονδρόπανον, ἐνδυ-
 « μένον ἀπὸ μέσα μὲ μετάξιον καὶ χρυσάφιον». Ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ
 καὶ τῇ φιλολογίᾳ τῶν μέσων μάλιστα αἰώνων, οὐδαμῶς εἶνε σπά-
 νιαί αἱ τοιαῦται μορφαὶ τῶν γελωτοποιῶν, οἵτινες φαιδρύνουσι τὴν
 ἀγίαν τῶν αἰώνων, ἐν ᾗ συγχρόνως κατορθοῦσι νὰ ἐγγέωσι πολλάκις
 ἄψινθον ἐπιτρεπομένην εἰς τὸ μέλι τὸ ἐπιδεδιγμένον. Εἶνε οὗτοι
 οὕτως εἰπεῖν ὁ χορὸς τῆς ἀρχαίας τραγωδίας· εἶνε τὸ πνεῦμα τοῦ
 ἀδικουμένου λαοῦ, ἡ δύναμις ἢ λανθάνουσα, ἢ κεκρυμμένη ἐκείνη,
 βοή ἣτις τώρα μὲν χρησιμεύει μόνον ἵνα προκαλέσῃ τὸ μείδιμα
 καὶ τὸν γέλωτα, ἀλλ' ἣτις αὔριον ἐν τῇ ἀνελίξει τῆς ἱστορίας θὰ
 προκαλέσῃ δάκρυα καὶ θὰ ἐνσπείρῃ φόβον, *Ecce mihiux qui rita
 le d'ignitèi*. Ὑπὸ τριαύτην ἀνωτέραν ἱστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν
 ἐποψίν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ ἢ παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ εὐδοκίμησις
 τοῦ κατὰ τὸ φαινόμενον ἀσχήμου καὶ γελοίου τούτου φυλλαδίου,
 ἔπερ ὁμοίως ἔχει εὐρύτερον ὑποκεκρυμμένον σκοπὸν τὴν ἐξέργεσιν
 τῆς συνειδήσεως τῆς ἀξίας τοῦ λαοῦ καὶ ὅπερ ὑπὸ τὸν πέπλον τῆς